

Ezzel együtt tehát 13 dél-honti településünk szerepel az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékben.

Indokoltnak tűnik tehát a vizsgálat során több forrás és feldolgozás használata, az írásos forrásokon túl pedig a régészet nyújtotta tények figyelembe vétele.

Mint Hont megye valamennyi községe, úgy Ipoly menti településeink is az egyházi tizedet Esztergomnak fizették. 1399-ben Kanizsai János érsek a megyéből befolyó teljes tizedet – kivéve az érseki birtok tizedét – Lontó, Szakállos és Visk tizedével együtt az esztergomi káptalannak engedte át.

A sági prépostság és az esztergomi káptalan között a prépostsági birtokok tizedelési jogát illetően már 1362-ben viszály tört ki, amely a XV. század elején hosszúra nyúlt perbe torkollott, s végül a prépostság peresztes lett.⁵⁵

Mivel az esztergomi érsekség és a káptalan meghatározó birtokos volt vizsgált Alsó-Ipoly menti településeinken, minden valószínűség szerint az egyházi földesúr megfelelőképpen gondoskodott jobbágynak vallási életéről. A korabeli hitélet árnyalt megrajzolásához azonban hiányoznak az adatok.

Ugyancsak kevés tény áll rendelkezésünkre arról, hogy a középkori eretnekmozgalmaknak volt-e hatása vidékünkön. Feltételezzük, hogy a huszita eszmék területünkön is ismertté váltak, mivel Jan Jiskra huszita vezér a közeli Jenőn várat építtetett, alvezére, Axamit Péter pedig mintegy tíz éven keresztül birtokolta a Börzsöny térségét. A jenői vár tartozéka volt ebben az időben Szokolya, Pásztó, Míkola, Szakállos, Lontó, Peröcsény, Zalaba és Orsány az 1456. esztendőig.⁵⁶ Valószínűnek tartjuk, hogy a huszitizmus a következő század reformációs törekvéseinek kedvező táptalajává vált a Börzsöny vidékén is.

Koczó József

Megyei közigazgatási zárványterületek 1526 előtt¹

A XX. században élt nemzedékek számára ismeretlen fogalom a *megyei zárványterület* intézménye. Az ország lakossága előtt ugyanis 1876 óta – amikor megszüntették a megyék közigazgatási szétszórtságát,² – elvitathatatlan a megyék közigazgatási és földrajzi egysége.

Pedig, ha valahol, úgy a Közép-Tisza vidékén különösen nagy és évszázadokra visszanyúló hagyománya volt annak, hogy a megye – amely nyilvánvalóan és mindig közigazgatási (törvényhatósági) egységet képezett – nem alkotott egyúttal és feltétlenül földrajzi egységet is.

Ennek bizonyítására elegendő Heves és Külső-Szolnok megye 1876-ot alig megelőző állapotára visszatekinteni, amely a Montedegoi Albert Ferenc művében mellékelt (Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesített vármegyék leírása. Eger, 1868.) és a hátsó borítón közölt meggyérképen látható. Különösebb vizsgálódás nélkül világosan kitűnik, hogy a földrajzi térben, miként jelenik meg a közigazgatási zárványterületi konstrukció.

Egyértelműen érzékelhető, hogy bár Pusztamonostor, Kerekudvar, Alattyán, Dévaványa, Kérsziget, Ecseg, Hegyesbor, valamint Cséfa kívül esnek a megye törzsterületén, mégis Heves és Külső-Szolnok vármegyék törvényhatósága alá tartoznak. Figyelmesebb szemléléssel az is nyilvánvaló lesz előttünk, hogy a Jászkun-kerület sem mutat földrajzi egységet, sőt Kunszent-

⁵⁵ Bakács, 1971. 36–37. old.

⁵⁶ Tóth-Szabó Pál: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp., 1917. 293–294. és 410–411. old.

¹ Jász-Nagykun-Szolnok megye 1526 előtti jogelődei: Külső-Szolnok vármegye, amelybe beleértendő a Nagykunság is, továbbá az egykorú Heves vármegye tisztántúli része – Tiszapüspöki és Tiszafüred között –, valamint a Heves vármegye részét képező Jászság.

² Az 1876. évi XXXIII. tc. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye létrehozásáról, kihirdetve 1876. június 20-án.

márton és Mesterszállás még ezen belül is egyedi eset, miután mindkettő távol esik még a Nagykunságtól is.

Az általunk felvállalt időskörben – azaz 1526 előtt – azonban az itt tapasztaltnál bonyolultabb volt a helyzet, amelynek a teljes feltárása még a jövő feladata lesz.

Mit is takar tehát a *megyei közigazgatási zárványterület* fogalma? Közigazgatási zárvány területnek az a rész minősült, amely földrajzilag egy megyébe, vagy több megyébe volt zárva, de közigazgatásilag más megyéhez volt rendelve. A máshová rendelt terület a csonkított megye szempontjából kikebelezettnek (exklávé), a gyarapított megye szempontjából pedig átkebelezettnek, bekebelezettnek (enklávé) minősült.

A zárványterület mérete változó lehetett. Magába foglalhatta több falu és pusztaterületét, jelenthetett egy-egy falut, de egy falu kisebb részét is, például felét, harmadát, vagy negyedét. Az utóbbi esetben előfordulhatott olyan – a mai szemmel nézve furcsának tűnő helyzet is –, hogy egyazon falubirtok kettő, három esetleg négy vármegyének volt átkebelezett része. Példaként említjük meg Kunhegyest, Kenderest és Tiszabót, amelyek 1526 előtt egyharmad-egyharmad részben Heves, Pest, illetve Külső-Szolnok vármegyékhez voltak utalva.

A történetiséget vizsgálva jogos lehet az a kérdés, hogy mikor keletkeztek ezek a zárványterületek? Az országos helyzet ma még ismeretlen részletei nélkül is nagyon valószínű, hogy a kialakulása a nemesi típusú vármegyék kezdeteivel kapcsolható össze. A jelenlegi részleges információk szerint a megyén kívül a legkorábbi hasonló esettel egy 1337. évi keltezésű oklevélben találkoztunk, amely szerint „Kuldu (Kwldw) részben Pest, részben Fehér vármegyében van”.³ A szövegkörnyezet alapján annyit lehetett megállapítani, hogy Kuldu Tordas szomszédja volt, de azt nem lehetett kimutatni, hogy melyik volt a törzsmegye.

1337 után mind gyakoribb a hasonló előfordulás. Remélhetőleg jó példaként említjük meg egészen más vidékről, hogy pl. Mátyás király 1461. szeptember 9-én Czered, Hidegkút, Óbást, Barátöny településeket Gömör vármegyéből kebelezte át Nógrád vármegyébe.⁴

Jász-Nagykun-Szolnok vármegye jogelőd területein – Külső-Szolnok vármegyében és a volt Heves vármegyei részekén – szintén korán találkoztunk a jelenséggel. Külső-Szolnok vármegye közép-tiszai részéről a legkorábbi adatunk 1304. március 15-én kelt.⁵ Ebben a forrásban a vonatkozó szövegrész így hangzik: „továbbá Bicske a Tápió mellett, továbbá Sáp Szolnok vármegyében és a másik Sáp a Zagyva mellett”. A szövegkörnyezettel együtt úgy tűnik, hogy az oklevél a Pest vármegye törzsterületén fekvő Tápióbicskét és Tápiósábot sorolja Külső-Szolnok vármegye részei közé.

A mai vármegye volt hevesi területéből – az 1324. március 23-án kelt oklevél szerint⁶ – Alcsi és Kerekudvar volt kapcsolva Külső-Szolnok közép-tiszai részéhez. Ezeket követően mind szaporábbak az áttételes jelzések, de kétségtelenül bizonyító erejű okleveleink csak a XV. századból vannak.

A továbbiakban Jász-Nagykun-Szolnok vármegye jogelőd területeinél maradva, a zárványrendszer fejlődésének három szakaszát tudjuk megkülönböztetni. A kezdetek az 1304 és 1410 közötti időszakra tehetőek, a virágkor viszont kétségtelenül az 1410–1500 közötti években volt, amely – úgy tűnik – elűt az ekkor már kitapintható keleti országrészi átlagtól. Az általunk megismert néhány keleti vármegye – Békés, Bihar, Csongrád, Gömör, Heves, Kraszna, Pest, Szabolcs, Szatmár – adatai ugyanis arra utalnak, hogy a virágkor ezeken a részekén csak valamikor 1450 és 1500 között következett be. A leáldozó időszak 1500-tól kezdődött, amelyhez a kezdeti lökést II. Ulászló 1500. évi IV. decretumának 28. cikke és 2. §-a adta.

Ennek a hatására azonban, legalábbis Jász-Nagykun-Szolnok megye jogelőd területein, alig változott a helyzet, amit jelenleg azzal tudunk magyarázni, hogy az itteni átkebelezések zöme a 2. § felmentő hatálya alá esett. Ezért 1527-ig alig csökkent az exklávé és az enklávé száma.

Az 1527–1542 közötti polgárháború idején – többek között ilyen tekintetben is – áttekinthetlenné vált a helyzet, így nem tudni, hogy I. Ferdinánd 1542-ben, majd 1546-ban kiadott dec-

³ 1337 OL DL 3088. A kérdéses szövegrész így hangzik latinul: „possessio Kwldw vocata, partim in comitatu pesthiense et partim in Comitatu Albense”

⁴ Dr. Iványi Béla: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez. 1458–1526. II. Budapest, 1928. 47–48.

⁵ 1304. III. 5. OL DL 1664.

⁶ 1324. III. 23. OL DL 2232.

retumai mennyiben módosították a helyzetet. Annyi bizonyos viszont, hogy – legalábbis Jász-Nagykun-Szolnok jogelőd területein – 1548-ra már minimálisra csökkent az exklávék és az enklávék száma.

Kik voltak a zárványrendszer szorgalmazói és mi volt az indíttatás oka? Egyértelműnek látszik, hogy a nemesek azon alsó rétegének állt érdekében a rendszer kialakítása, akiknek több vármegyében volt birtokuk és rangjuknál fogva peres ügyeikben más vármegyei törvényszékekben is el kellett járni a szokásos lakhelyükről. Ez utóbbi, nagy távolság esetén nyilván fáradtságos volt, de a nem lakhelye szerinti megyében, a helyi nemesség kebelében kialakulhatta ellenséges hangulat is a vendég földesurakkal szemben. Az átkebelezést ilyen esetekben lehetett kérni. Végeredményben az átkebelezés mindig a kérelmező kényelmét szolgálta, az adott jobbágyság számára viszont növelte a terheket a többlettutazással, ha valamilyen ügyben a megyei, vagy az alispáni törvényszék elé idézték. Ez a többlettutazás lehetett súlyos is (akár 200 km), mivel az átkebelezés végrehajtásának semmiféle távolsághatározás nem állhatott el.

Hogyan jött létre egy enklávé, vagy exklávé? Minden körülmények között csak királyi (kormányzói) engedéllyel. Az engedélyezést, vagy maga a király kezdeményezte, vagy a király „hűséges híve kitartó könyörgésének” engedve járult hozzá az átkebelezéshez. A kiindulópontot minden esetben egy birtokadományozás jelentette. Mégpedig egy olyan birtoké, amely nem abban a vármegyében volt, ahol a megjutalmazott a „szokásos rezidenciáját” (lakhelyét) tartotta. Ezt követte a megjutalmazott bevezetése a birtokba, amelyet követhetett az átkebelezési kérelem. Az átkebelezési kérelmet követte a király átkebelezési parancsa, amelyet vagy tudomásul vett a csonkított vármegye, vagy ellentmondott. Az utóbbi ritkán fordult elő, ha azonban mégis, úgy hosszas jogi procedúrára kerülhetett sor. Ez esetben a végrehajtásra csak akkor kerülhetett sor, ha a jogi eljárás befejeződött és a csonkított vármegye jelentette az elfogadást és a végrehajtást.

A kutatás jelenlegi stádiumában nem tudjuk részleteiben megválaszolni azt a kérdést, hogy az átkebelezés a csonkított vármegyét minden, vagy csak bizonyos kompetenciájától fosztotta-e meg. Az általunk ismert királyi átkebelezési parancsnokból világosan kiderül, hogy az igazságszolgáltatás – ezen belül pl. a bíráskodás, az ítékezés, a nyomozás – lehetősége teljesen megszűnik a csonkított vármegye részére. Szerepel azonban az átkebelezési parancsnokban a törvénykezés (jurisdictio) fogalma is, amely túlterjed ugyan az igazságszolgáltatáson, de egyetlen oklevélből sem derül ki, hogy mit is takar. Így nem tudjuk például, hogy az átkebelezés után a királyi dézsmát a régi, vagy az új vármegye ispánja hajtotta-e be, változott-e a portaösszeírás illetékessége, vagy az egyházi tizedösszeíró kerületekbe való besorolás. Az igazságszolgáltatáson túlmutató eljárások körében csak arra van hiteles bizonyítékunk, hogy a kedvezményezett földesúr bevezetését a birtokba a csonkított vármegyében illetékes káptalan végezte, az ugyanabból a vármegyéből kirendelt királyi emberek jelenlétében.

Mindezekre a nyitott kérdésekre csak akkor lehetne hiteles választ adni, ha a korabeli királyi dicaösszeírások, portaösszeírások, valamint tizedösszeírások maradtak volna ránk. Jász-Nagykun-Szolnok megye jogelőd területeit illetően azonban ilyenek csak 1548-tól állnak rendelkezésünkre, amely időpont után azonban a téma nem aktuális. Ilyen tekintetben az országos történetírás publikációiból sem tudunk többlettinformációhoz jutni, mert még a legnagyobb művek sem érintik a megyei zárványrendszer problematikáját.

A kutatás során felszínre került és megvalósult megyei átkebelezések két nagy csoportba oszthatók.

Az egyikbe a jogelőd területekbe – Külső-Szolnokba és az egykoron volt Heves vármegyei részekre – történt átkebelezések tartoznak.

A Külső-Szolnokba történt átkebelezések:

– Tápíóbicske és Tápíósáp fele része (1304. III. 5.), Csekekáta (1381. VII. 29.), Jánoshida, Kér, Szentjakab, Bádonykút egy része (1401. V. 29.), Csekekáta, Szentmártonkáta, Egres, Jánoshida (1445. VI. 7.), Mikebuda része (1455. XII. 19.), Felsőszentgyörgy (ma Jászfelsőszentgyörgy) (1463. XII. 13.), Farnos része (1476. VIII. 9.), Töröttgyház, Besenyőgyház puszták, Pálosföldsé és Tetétlen (1522. II. 17.), valamennyi Pest vármegyéből.

– Alesi, Kerekudvar (1324. III. 23.), Iván, Nacsá (1334. V. 22.), Jánoshida, Kér, Szentjakab, Bádonykút egy része (1401. IV. 22.), Kenderes harmadrésze (1411. VIII. 5.), Fokoru (1428. VII. 6.), Mizse fele része (1446. VIII. 15.), Doba, Nacsá, Iván (1476. III. 4.), Doba, Nacsá, Iván (1490.),

Balasszentmiklós és Szenttamás fele része (1504. VIII. 5.), Kakat része (1512. XI. 12.), Alcsi (1515. III. 18.), Mízse (1519. VI. 20.), valamint Kenderes harmadrésze (1522. X. 2.), mind az egykori Heves vármegyéből.

– Csompasz (1393), Szarvad, Szentmiklós, Rach, Ülmez, Poklostelek, Köböltelek, Jakab (1404. I. 13.), Mocsolya része (1408. X. 9.), Ad része (1441. XII. 6. és 1442.), Keresztúr (1444. VII. 7.), Szekérberéte és Kocs részei (1476. IV. 17.), Margitfalva (1477. X. 11.), Szakácsi része (1480. IV. 13.), valamint Csög része (1519. III. 27.), mind Közép-Szolnok vármegyéből.⁷

– Szentlászló (1374. V. 19.), Szentlászló harmadrésze (1472. X. 14.), Ecsér fele része (1523. XII. 5.), mind Csongrád megyéből.

– Csatár Bihar vármegyéből (1408. X. 24.), Kaszaperek egésze Csanád vármegyéből (1473. VIII. 24.), Csudabala része (Békés vármegyéből) (1484. IV. 22.), Kerekegyháza része Fehér, vagy Pest vármegyéből (1522. III. 24.).

A másik nagy csoportba a jogelőd területekből való kikebelezések sorolhatók, amelyeknek a száma jóval kevesebb:

– Jászfelsőszentgyörgy egésze (1472. V. 15.), Monostorsáp (1484. V. 3.), és Barabásszállás (más néven Mindszent) (1525. VII. 14.), mind Pest vármegyébe Külső-Szolnok vármegyéből;

– Szentlőrinc (ma Nyárlőrinc) (1506. V. 20.) Csongrád megyébe Külső-Szolnok vármegyéből;

– Tiszaigar része (1455. V. 21.), Szabolcs vármegyébe, Hegyes, Kenderes és Bő része (1465. XII. 15.), valamint Kenderes egyik harmada (1522. X. 2.) Pest vármegyébe, mind a jelenlegi megye volt hevesi részeiből, végül Tiszafüred egésze (1511. VII. 9.) Bihar vármegyébe szintén a volt hevesi részből.

Voltak még olyan kebelezések is, amelyek valamilyen oknál fogva nem foglalhatók egyik felsorolásba sem. Ilyennek bizonyult Abád, Tomaj, Bánhalma visszakebelezése Szabolcsból (1466. IX. 19.), vagy Pókaháza egésze, Csépa és Szelevény része Csongrád vármegyéből Pest vármegyébe történet átkebelezése (1495. V. 5.).⁸

Befejezésül néhány szót kell ejteni a zárvány közigazgatási konstrukció egykori fogadtatásáról, valamint a mának szóló üzenetéről.

Az ilyen tartalmú okleveleket tanulmányozó kutató előtt kimondva-kimondatlanul nyilvánvalóan kitűnik, hogy a közvélemény – kevés kivétellel – kedvezőtlenül fogadta az intézményt. Ezt a megállapítást különösen vonatkozik a kikebelezéssel érintett vármegye nemességére, amely esetenként ténylegesen is szembehelyezkedett azzal, hogy egy a saját vármegyék területén levő falubirtok ügyében egy távoli megyében hozzanak olyan döntést, amely sérti az érdekeiket. Külső-Szolnok vármegyében erre is volt példa, amikor a XV. század második felében Mátyás király ide kebelezte át Csanád vármegyéből Kaszaperek falubirtokot.

A kedvezményezett csupán egy szűk réteg volt – a főpapok [praelati], a bárók [barones], a mágnások [magnati], valamint az előkelők [proceres] – amelynek előnye származott abból, hogy a lakhely szerinti megye kedvező légkörében lehetett döntést hozni egy távoli birtok ügyében. Vagyis nem kellett félni a leszavazástól.

A jelenkor embere számára nincs gyakorlati jelentősége ennek a területszervezési megoldásnak. Egyrészt, mert a birtoklási ügyek területi illetékességhez kötöttek, másrészt a fennálló tulajdonviszonyok miatt nincs igény az ilyen megoldásra. Ugyanakkor nincs is olyan kivétel, amely érdemlő réteg, amelynek az ilyen, esetleg felmerülő igényét akár hallgatólagosan is elfogadná a közvélemény. A ma embere számára ugyanis elfogadott jó megoldás a megyék közigazgatási és földrajzi egysége, még a tervezett régiók létrehozása esetén is.

A történetírók számára viszont nagy jelentőségű lehet adott esetben a történeti jelenség ismerete, mert érthetővé tesz bizonyos – egyébként hihetetlennek tűnő – közigazgatási besorolást.

Dr. Benedek Gyula

⁷ A Kelet-Magyarországon található Közép-Szolnok vármegye, amely ikreződéssel 1390 körül vált ki Külső-Szolnok vármegyéből úgy, hogy bizonyos részei a Közép-Tiszavidékre korlátozódott Külső-Szolnok vármegyénél maradtak. Amint a felsorolásból látható, Csög még 1519. március 17-én is.

⁸ A dátum egyik esetben a fennálló állapot egyik időpontját, más esetben a kebelezés (visszakebelezés) időpontját mutatja. Ugyanakkor a dátum alkalmas arra is, hogy az Országos Levéltár diplomatikai levéltára időrendi mutatójában meg lehessen keresni a bizonyító irat jelzetét.